

УДК 341.215.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.33>

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕРЕДУМОВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ: ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ДИСКУРС

Гавриленко О.А.,

*професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
доктор юридичних наук, професор,
<https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>*

Реньов Є.В.,

*доцент кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
кандидат юридичних наук,
<https://orcid.org/0000-0001-5791-0548>*

Гавриленко О.А., Реньов Є.В. Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс.

Статтю присвячено висвітленню процесу становлення й розвитку передумов для створення сучасного комплексу норм міжнародного права, спрямованих на захист вразливих груп населення – різних за чисельністю частин суспільства з підвищеним порівняно з іншими групами або рештою суспільства ризиком зазнати впливів дискримінаційного характеру, стати жертвами насильства (особливо під час збройних конфліктів), природних, техногенних катастроф або економічних потрясінь. Зазвичай термін «вразливі групи» використовується щодо літніх людей, дітей, окремих категорій жінок, біженців, людей з інвалідністю, трудящих-мігрантів, корінних народів та національних меншин, релігійних меншин. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від стародавніх часів до 1919 р.

Нині, незважаючи на позірну правову захищеність, зазначені групи населення у повсякденному житті все ж продовжують зіштовхуватися із проявами дискримінації та соціальної стигматизації, незважаючи на те, що міжнародне право наголошує на принципі поваги до прав людини та декларує рівність людей у належних їм правах (політичних, економічних, екологічних та ін.), незалежно від певних конкретних факторів, у тому числі характеру або ступеня їх уразливості.

Особливої гостроти ця проблема набула з початком російсько-української війни. Така виключна актуалізація зумовлюється тим, що в умовах війни несприятливі зовнішні та внутрішні чинники (насамперед, гуманітарного, економічного, екологічного характеру), які впливають на ризики потрапляння різноманітних найбільш незахищених категорій людей у складні життєві обставини порівняно з мирним часом надзвичайно посилюється.

У статті наголошено, що *відносно доби докласичного міжнародного права немає жодних підстав говорити про якийсь системний захист вразливих категорій населення. В той час бачимо лише окремі вияви милосердного ставлення до жінок, дітей, інвалідів, осіб поважного віку. Жодних спеціальних міжнародно-правових актів у цій царині не було.*

Зауважено, що *дійсне становлення основ міжнародно-правового захисту вразливих груп населення відбулося лише в добу класичного міжнародного права, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст.* Важливе місце у захисті вразливих категорій населення наприкінці XIX ст. посідали угоди, якими спеціально закладалися міжнародно-правові основи захисту жінок, насамперед боротьби з торгівлею жінками. В цей період було укладено цілу низку міжнародних договорів, спрямованих на захист найбідніших верств населення. Серед них – договори про взаємну підтримку злидених моряків, хворих, покинутих дітей тощо. Тоді ж було зроблено й важливі кроки на шляху забезпечення захисту прав релігійних меншин. Важливою віхою на шляху до створення міжнародно-правового підґрунтя захисту вразливих верств населення під час війни стало прийняття 22 серпня 1864 р. Женевської

конвенції про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни, Брюссельської декларації про закони і звичаї війни 1874 р., Гаазької конвенції про закони і звичаї суходільної війни 1907 р., які, хоча й не мали прямою метою захист прав вразливих груп населення, та все ж побіжно були спрямовані на реалізацію цього завдання.

Ключові слова: вразливі групи населення, права людини, джерела права, докласичне міжнародне право, класичне міжнародне право.

Havrylenko O.A., Renov I.V. Formation and development of prerequisites for international legal protection of vulnerable population groups: historical and legal discourse.

The article is devoted to highlighting the process of formation and development of the prerequisites for the creation of a modern set of norms of international law, aimed at protecting vulnerable groups of the population - parts of society with different numbers, with an increased risk compared to other groups or the rest of society of being affected by the effects of a discriminatory nature, becoming victims of violence (especially during armed conflicts), natural, man-made disasters or economic shocks. Usually, the term "vulnerable groups" is used for the elderly, children, certain categories of women, refugees, people with disabilities, migrant workers, indigenous peoples and national minorities, religious minorities. The chronological boundaries of the study cover the period from ancient times to 1919.

Today, despite the apparent legal protection, these population groups in their everyday life still continue to face manifestations of discrimination and social stigmatization, despite the fact that international law emphasizes the principle of respect for human rights and declares the equality of people in their rights (political, economic, environmental, etc.), regardless of certain specific factors, including the nature or degree of their vulnerability.

This problem became particularly acute with the beginning of the Russian-Ukrainian war. Such exceptional actualization is due to the fact that in wartime, unfavorable external and internal factors (primarily humanitarian, economic, ecological) that affect the risks of various most vulnerable categories of people falling into difficult life circumstances, compared to peacetime, are extremely intensified.

The article emphasizes that in relation to the era of pre-classical international law, there is no reason to speak of any systematic protection of vulnerable categories of the population. At that time, we see only individual manifestations of a compassionate attitude towards women, children, the disabled, and the elderly. There were no special international legal acts in this area.

It was noted that the actual formation of the foundations of international legal protection of vulnerable population groups took place only in the era of classical international law, especially in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century. An important place in the protection of vulnerable categories of the population at the end of the 19th century. signed agreements that specifically laid the international legal foundations for the protection of women, primarily the fight against trafficking in women. During this period, a number of international treaties aimed at protecting the poorest sections of the population were concluded. Among them are agreements on mutual support of poor sailors, sick people, abandoned children, etc. At the same time, important steps were taken to ensure the protection of the rights of religious minorities. An important milestone on the way to the creation of an international legal basis for the protection of vulnerable sections of the population during wartime was the adoption of the Geneva Convention on the Amelioration of the Fate of Wounded and Sick Soldiers in Land War on August 22, 1864, the Brussels Declaration on the Laws and Customs of War of 1874, the Hague the Convention on the Laws and Customs of the Land War of 1907, which, although not directly aimed at protecting the rights of vulnerable groups of the population, were nevertheless tentatively aimed at the implementation of this task.

Keywords: vulnerable population groups, human rights, sources of law, pre-classical international law, classical international law.

Постановка проблеми. Забезпечення правового захисту вразливих груп населення вже протягом тривалого часу є одним з пріоритетних напрямків діяльності світової спільноти. Відповідні норми закріплені у положеннях багатьох універсальних актів щодо прав людини, насамперед Загальній декларації прав людини 1948 р. [1], Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. [2], Конвенції про права осіб з інвалідністю [3], Конвенції про права дитини 1989 р. [4] та ін. Але, незважаючи на таку позитивну правову захищеність, зазначені групи населення у повсякденному житті все ж продовжують зіштовхуватися із проявами дискримінації та соціальної стигматизації, адже суспільство далеко не завжди готове приймати їх такими, якими вони є через брак інформації, через застарілі уявлення, які

можуть бути давно неактуальними, або з інших причин, незважаючи на те, що міжнародне право наголошує на принципі поваги до прав людини та декларує рівність людей у належних їм правах, незалежно від певних конкретних факторів, у тому числі характеру або ступеня їх уразливості.

Особливої гостроти ця проблема набула з початком у 2014 р. російсько-української війни і особливо після розгортання з 24 лютого 2022 р. широкомасштабної агресії. Така виключна актуалізація зумовлюється тим, що в умовах війни несприятливі зовнішні та внутрішні чинники, які впливають на ризики потрапляння різноманітних найбільш незахищених категорій людей у складні життєві обставини порівняно з мирним часом надзвичайно посилюється.

Взагалі сам термін «вразливі групи» зазвичай використовується щодо літніх людей, дітей, окремих категорій жінок, біженців, людей з інвалідністю, трудящих-мігрантів, корінних народів та національних меншин, релігійних меншин. Як зауважують дослідники, кожна з перелічених груп населення в свою чергу є неомогенною і перебуває у відмінних соціальних, економічних, політичних, правових, релігійних умовах та обставинах, всередині будь-якої з них можлива диференціація, що ґрунтується на різних підставах. Зокрема, серед жінок, дітей або людей поважного віку можна виокремити біженців, мігрантів, безхатків, розумово відсталих, осіб, хворих на небезпечні хвороби такі як гепатит С чи ВІЛ/СНІД, наркозалежних, осіб, зайнятих у сфері надання сексуальних послуг, матерів-одиначок і самотніх пенсіонерів, безпритульних дітей тощо. Подібних вразливих груп може бути вирізнено незліченно багато. Їхній захист, забезпечення їхніх прав у мирних умовах і особливо в умовах війни є надзвичайно важливим та складним завданням, що постає не лише перед урядами окремих держав, але й перед усією міжнародною спільнотою.

Стан опрацювання. Безперечно, питання формування передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення побіжно вже зачіпалися у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників – юристів, істориків, соціологів. Серед них доцільно пригадати роботи Є.С. Алісієвич [5], О.В. Буткевич [6; 7], Є.С. Герасименка [8], Б. Голдсона [9], Н.А. Зелінської [10], Н.М. Крестовської [11], М. Ларкін [12], М. Мандельштама [13], О.А. Гавриленка [14; 15], Т.Л. Сироїд [16; 17; 18], Л.О. Фоміної [19], Л. Хаггер [20] та ін. Але спеціальних історико-правових досліджень названої проблеми досі не здійснювалося.

Метою статті є висвітлення історичних процесів становлення передумов для створення сучасного комплексу норм міжнародного права, спрямованих на захист вразливих груп населення – різних за чисельністю частин суспільства з підвищеним порівняно з іншими групами або рештою суспільства ризиком зазнати впливів дискримінаційного характеру, стати жертвами насильства (особливо під час збройних конфліктів), природних, техногенних катастроф або економічних потрясінь. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від стародавніх часів до 1919 р.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто зазначити, що відносно стародавньої доби та періоду середньовіччя про захист вразливих категорій осіб ми можемо говорити лише в окремих, виключних випадках і з суттєвими зауваженнями. Зазвичай в той час діти, жінки, особи поважного віку, інваліди, хворі були переважно абсолютно беззахисними, особливо в умовах соціально-політичних та економічних потрясінь, екологічних катастроф чи воєн, які на той час становили повсякденну реальність. В ході збройних конфліктів їхнє майно часто знищувалося чи розграбовувалося, а самі вони позбавлялися життя або втрачали особисту свободу [21, с. 49]. До нашого часу збереглися виявлені археологами глиняні таблички, датовані кінцем III тис. до н.е., з переліком жінок та підлітків, які у нелюдських умовах утримувалися в таборах для полонених у Шумері. Багато з них зазнавали насильства з боку наглядачів, помирили від голоду та хвороб [22].

Подібні свідчення збереглися не лише з теренів давньосхідного регіону, але й з античної Європи. Наприклад, Ксенофонт у своїй праці «Кіропедія» наголошував на наявності одвічно існуючого в усьому світі закону: «коли захоплюється вороже місто, то все в цьому місті стає надбанням завойовників – і люди, і майно» [23, VII. 5. 73]. Нерідко справа доходила до того, що усіх чоловіків, в тому числі й похилого віку, вбивали, а жінок та дітей продавали до рабства [24, с. III. 28; V. 3. 32]. Саме такий факт, наприклад, наведено в монографії Є.С. Логвиненко та І.А. Логвиненка «Покарання в праві держав Стародавнього світу», де описується, як у 416 р. до н.е. острів Мелос було насильно приєднано до Афінівської держави. За опір Афінам усе доросле населення чоловічої статі було страчене, а решту мешканців обернено на рабів [25, с. 124]. Загалом, від волі переможця залежало дарувати життя переможеним або ж усе населення (включаючи жінок та дітей) продати до рабства. Іноді зустрічаються згадки про милосердне або поблажливе ставлення до вразливих категорій населення (наприклад, таких полководців, як Камілл або Валерій Максим), але ці приклади великодушності, які вихваляли філософи та історики, були радше виключенням, аніж правилом.

У «Методах Сима» – пам'ятці давньокитайської воєнної доктрини, можна віднайти деякі рекомендації, спрямовані на захист вразливих груп населення під час збройних конфліктів: «Перший міністр повинен дати наказ своїй армії наступним чином: ...натрапляючи на старих людей та дітей, не завдайте їм шкоди і натомість порадьте їм бути подалі від поля бою»; «не захоплюйте сивокосих учасників бойових дій – дозвольте їм повернутися додому та отримати пенсію»; «дбайте добре про поранених і хворих, щоб показати дух людяності» [26, с. 106]. Навряд чи давні китайці у запалі війни завжди притримувалися цих приписів, хоча історія й зберегла нам приклади гуманного ставлення до населення, яке зараз прийнято відносити до вразливих категорій. Так, у 598 р. до н.е. армія держави Чу напала на Сун і оточила її столицю. Облога тривала протягом дев'яти місяців. Її було знято, коли в таборі воїнів Чу дізналися, що голодуюче населення Сун почало обмінювати своїх дітей, щоб їх умертвили для споживання в їжу [27, с. 24].

Безперечно, про міжнародно-правовий захист вразливих груп населення в античну добу в жодному разі не йшлося, але джерела з історії Стародавнього Риму надають нам приклади перших спроб налагодити систему підтримки, що надавалася державою особам, які протягом тривалого часу служили їй. Насамперед це стосувалося солдатів, які завершили свою службу. За підрахунками харківського історика О.П. Мартем'янова в II ст. н.е. щороку отримували право на почесне звільнення приблизно 9400 осіб. Якщо припустити, що середня тривалість життя ветерана після відходу зі служби становила близько 10 років, виходить, що в добу принципату одночасно на римських землях могли мешкати майже 100 тис. відставних військовослужбовців [28, с. 19].

Хоча регулярне пенсійне забезпечення на той час не було відомим, усе ж Рим не забував про своїх солдатів і після завершення їхньої військової кар'єри. В разі почесного звільнення (*missio honesta*) ветерани отримували не лише свої заощадження, що накопичилися за роки служби, але й грошову винагороду або (до часів правління імператора Адріана (*Nadrianus*), тобто до 117-138 рр.) земельний наділ. Окрім того, відповідно до римського законодавства, вони також звільнялися від деяких податків та повинностей і не підлягали деяким видам покарань. Для більшості ж солдатів провінційного походження аж до початку III ст. н.е., як вважав О.П. Мартем'янов, найбажанішою нагородою, напевно, було здобуття римського громадянства, що, в свою чергу, підвищувало їхній статус та зменшувало ступінь вразливості [28, с. 10].

У добу середньовіччя становище вразливих груп населення суттєвих змін не зазнало. Вони внаслідок певних життєвих обставин так само, як і раніше, в будь-який момент могли бути позбавлені традиційних засобів до існування, не були жодним чином захищені від жорстокого поводження з боку інших членів суспільства, негативних наслідків кліматичних катаклізмів чи насильства під час воєн.

Звертає на себе увагу той факт, що в той час утиски вразливим групам населення чинилися представниками різних конфесій. Наприклад, коли в 1099 р., під час Першого хрестового походу, хрестоносці увірвалися до Єрусалиму, 14 липня вони здійснили в місті страшний різанину, в якій було вбито майже всіх мешканців – чоловіків та жінок, старих та дітей, мусульман та євреїв. За свідченням учасника цих подій і відомого літописця того періоду Фуше Шартрського, лише в районі храму Соломона було вбито близько 10 000 осіб. Він писав: «...І якби ви там були, ноги ваші до стегон почервоніли б від крові вбитих. ... Ніхто з них не зберіг життя... Не виявили милосердя ані до жінок, ані до немовлят» [29, с. 91]. Коли під час Тридцятирічної війни сили католицької Священної Римської імперії 20 травня 1631 р. зрештою захопили протестантський Магдебург, в місті відбулися масові вбивства, згвалтування, грабежі та підпали. Із 30 000 мешканців лише за один день загинуло близько 25 000 [30, с. 647].

Жорстоким ставленням до місцевого населення, його вразливих груп, відзначалися й московити, що на той час сповідали християнство несторіанського штибу¹. Описуючи події 1471 р., коли війська Московського царства напали на Новгородську республіку М. Карамзін писав: «Почалося страшне спустошення. ...Московитяни виявляли оскраженіння неописане: новгородці ...видавалися їм гірше за татар. Не було пощади ані бідним хліборобам, ані жінкам. Із жорстокосердістю, притаманною тодішнім часам, воєвода Холмський, захопивши бранців-новгородців, наказав відрізати їм носи й губи й послати їх, скалічених, до Новгорода» [32].

¹ Християнство несторіанського штибу сповідували монгольські племена: меркити, кераїти і наймани. А також уйгури, народ тюркського походження, що проживає на північному заході Китаю. Уйгурською мовою розмовляли у ставці Батия, це була мова міжнаціонального спілкування в Золотій Орді. Уся письмова документація в орді велася саме уйгурською мовою. Хан Золотої Орди Сартак, побратим Олександра Невського, був саме несторіанцем. Несторіанство різні вищеперелічені народи сповідували ще задовго до моменту створення Золотої Орди. Після монголо-татарської навали (1237–1240) несторіанство утвердилося в Заліссі (межіріччі річок Оки і Москви), тобто на землях, де пізніше виникло Московське царство [31].

З іншого боку, подібну нічим не виправдану жорстокість до вразливих груп виявляли й мусульмани. Яскравим прикладом цього є винищення воїнами ісламу в 627 р. єврейського племені Бану Курайза (Banu Qurayza). Коли після 25-денної облоги вони захопили фортецю, всім чоловікам (майже 900 особам), і одній жінці було відрубано голови, а жінки та діти, що лишилися, були продані до рабства [30, с. 645].

Масові вбивства представників вразливих категорій населення під час своїх завойовних походів чинив і Чингісхан (1162-1227). Так, у 1221 р., зажадавши помститися за те, що під час завоювання Нішапура стріла, випущена захисниками міста, вбила його зятя, він наказав винищити всіх його мешканців. Було страчено всіх, навіть дітей, жінок та людей похилого віку. Своєю жорстокістю по відношенню до вразливих груп відомий ще один азійський завойовник – Тамерлан (1336-1405). Наведемо лише один задокументований приклад. Коли в 1387 р. перське місто Ісфахан здалося йому без бою, Тимур, повівся відносно милосердно, залишив у ньому 6000 солдатів і пішов далі. Однак, почувши, що жителі повстали (через стягнення надмірних податків) та вбили частину його людей, він повернувся та взяв місто облогою. За його наказом було вбито всіх чоловіків віком старше за 14 років (з їхніх голів у центрі міста були споруджені піраміди, кожна з яких налічувала 1 500 або більше голів). Потім він вивів жінок і дітей у поле біля міста, відокремив дітей молодше семи років і наказав вершникам розтоптати їх. Матері й навіть його власні радники на колінах благали його не робити цього, але він залишився непохитним. Побачивши, що його солдати зволікають з виконанням такого жорстокого наказу, він розлютився і сам наїхав конем на дітей, а потім сказав, що хотів би знати, хто наважиться не піти за ним. Тоді воїни розтоптали дітей копитами своїх коней. Потім Тимур наказав підпалити місто, а жінок і дітей у віці від 7 до 14 років, що залишилися, обернув на рабів та забрав із собою до Самарканду [33, с. 87].

Водночас, все ж варто зауважити, що у певних випадках під час збройних конфліктів середньовіччя окремим категоріям населення надавався захист. Наприклад, відомо, що султан Єгипту Саладін (Салах ад Дін), який в 1187 р. окупував Єрусалим, дозволив лицарям-госпітальєрам залишитися в місті для догляду за хворими і пораненими християнами [30, с. 139].

З кінця X століття завдяки впливу католицької церкви на теренах Західної Європи (Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Англія) почав формуватися інститут Божого миру, а трохи пізніше – Божого перемир'я. Це мало наслідком запровадження важливих обмежень на ведення воєн в сенсі заборони насильства над певними особами. Мир Божий (Pax Dei) відповідно до Декретів про Божий мир Тулузького собору (1041 р.) та Клермонського собору (1095 р.) означав захист і недоторканність під час війни певних категорій людей (священиків, паломників, мандрівників, купців, жінок, селян) та їхнього майна [34, с. 178–181]. Та все ж середньовічні хроніки рясніють випадками порушення цих норм.

Не були рідкістю й випадки масового захоплення жінок та дітей з метою їхнього продажу на невільницьких ринках у відносно мирний час. Взагалі торгівля живим товаром становила суттєву частку середньовічної економіки [35]. Такою діяльністю відзначилися як азійці (Арабський халіфат, Золота Орда, Османська імперія та ін.), так і європейці (скандинавські вікінги, генуезькі та венеціанські купці). Зокрема, останні мали в XIII-XV ст. цілу мережу торговельних центрів на Чорному та Азовському морях (Кафа, Тана, Воспоро, Джінестра, Лікостомо, Монкастро та ін.), де скуповували невільників і перепродавали їх до країн Середземномор'я [36, с. 6; 37, с. 79–82].

Отже, щодо доби докласичного міжнародного права немає жодних підстав говорити про якийсь системний захист вразливих категорій населення. Єдиним значимим правовим документом цього періоду, що в подальшому ліг у підґрунтя міжнародного права прав людини стала Велика Хартія вольностей (Magna Carta Libertatum) 1215 р., яку традиційно (якщо не сприймати всерйоз пропозиції щодо віддання пріоритету в цьому плані маніфесту перського царя Кіра Великого VI ст. до н.е.¹) вважають першим юридичним документом, у якому закладено основи концепції прав людини.

Дійсне становлення основ міжнародно-правового захисту вразливих груп населення відбулося лише в добу класичного міжнародного права, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст. Поштовхом до цього стала поява після Вестфальського миру 1648 р. та Великої Французької революції низки фундаментальних внутрішньодержавних актів у царині прав людини – англійського

¹ Наприкінці 1960-х років останній шах Ірану Мохаммад Реза Пехлеві назвав його «першою у світі хартією прав людини». Циліндр був ключовим символом політичної ідеології шаха і досі розглядається деякими коментаторами як хартія прав людини, незважаючи на незгоду більшості істориків. Артефакт зберігається у Британському музеї, а його копію виставлено у будівлі ООН.

Закону щодо кращого забезпечення свобод підданих та запобігання ув'язнення за морями (Habeas Corpus Act) 1679 р. та Біллю про права 1689 р., американської Декларації незалежності 1776 р., Конституції США 1787 р., Біллю про права 1789 р., французької Декларації прав людини та громадянина 1789 р. Принципи, закладені в цих актах, пізніше поширилися й на сферу міжнародного права. Сама концепція прав людини та фундаментальних свобод була сформульована у працях відомих тогочасних мислителів – Гуго Гроція, Джона Локка, Едмунда Бьорка, Томаса Пейна, Фрідріха Гегеля, Джона Стюарта Мілля та ін.

Теоретичні та практичні питання міжнародно-правового захисту окремих вразливих категорій населення, зокрема жінок, обговорювалися на міжнародних форумах. Відомий правник, професор Дерптського університету В.Ф. Дерюжинський свого часу наголошував, що в другій половині XIX століття особливо розвинулося та набуло міжнародного характеру явище торгівлі жінками [38, с. 4–11]. Гострота проблеми зумовила проведення з 1889 по 1913 рр. п'яти міжнародних конгресів з протидії торгівлі жінками [39, с. 5–13], у яких брали участь визначні громадські діячі, вчені (переважно медики та юристи), представники благодійних товариств та спеціальних комітетів з Австро-Угорщини, Англії, Бельгії, Голландії, Данії, Німеччини, Норвегії, Російської імперії, Сполучених Штатів Америки, Швейцарії, Швеції та інших держав.

Друга половина XIX – початок XX ст. відзначилися появою перших двосторонніх та багатосторонніх договорів, спрямованих на захист вразливих категорій населення. Величезне значення у цьому плані мали, насамперед акти, спрямовані на протидію торгівлі людьми [40, с. 21–30]. Вже Віденський конгрес 1815 р. своєю відомою декларацією від 27 січня (8 лютого) 1815 р. [34, с. 324–325] визнав торгівлю темношкірим населенням (*traite des noirs*) порушенням засад людинолюбства та загальної моральності [41, с. 356]. Укладаючи 20 листопада 1815 р. Паризький мир сторони, окрім іншого, домовилися продовжити подальші перемовини з цього питання. Такі переговори дійсно відбулися у 1817 та 1818 рр. у Лондоні, а також на Аахенському 1818 р. та Веронському 1822 р. конгресах [42, с. 62], але, незважаючи на гучні заяви, жодних практичних наслідків вони на цьому етапі не мали. З цієї причини Велика Британія, наприклад, продовжуючи рухатися шляхом, наміченим нею ще у 1810 р., уклала з цілою низкою держав двосторонні договори, відповідно до яких військовим кораблям договірних держав на взаємних засадах надавалося право обшуку підозрілих суден.

Лише укладений 20 грудня 1841 р. договір між п'ятьма державами – Англією, Францією, Росією, Австрією та Пруссією, за висловом Ф. Ліста «перетворив теоретичне начало Віденського конгресу на дійсність» [41, с. 356–357]. Окрім прирівняння работоргівлі до піратства, договір чітко окреслив «підозрілий пояс», що охоплював простори Атлантичного океану між африканським та американським континентами та західну частину Індійського океану, і надав право крейсерам держав-членів договору здійснювати обшук суден за підозрою у работоргівлі. Завдяки цьому договору, а також угоді між Великою Британією та США від 7 квітня 1862 р., що дійшли між собою консенсусу відносно взаємного права обшуку кораблів у межах певного поясу, з кінці 60-х рр. XIX ст. було фактично припинено морську торгівлю чорношкірим населенням. Подальші договори 1880–1890-х рр. [41, с. 172–187], насамперед, відповідні норми Генерального акту, ухваленого на Брюсельській конференції 1889–1890 рр. [34, с. 386–390] сприяли вирішенню проблеми торгівлі «живим товаром», наскільки це було можливим на той час.

Важливе місце у захисті вразливих категорій населення наприкінці XIX ст. посідали й угоди, якими спеціально закладалися міжнародно-правові основи захисту жінок, насамперед боротьби з торгівлею жінками [44; 45]. Серед них варто відзначити німецько-нідерландський (15 листопада 1889 р.) та німецько-бельгійський (4 вересня 1890 р.) договори про захист жінок, залучених до заняття проституцією. На вирішення цієї ж проблеми були спрямовані й багатосторонні перемовини, що розпочалися у Парижі 15 червня 1902 р. Вони завершилися підписанням 18 травня 1904 р. Адміністративної конвенції, яку було ратифіковано Бельгією, Великою Британією, Данією, Францією, Іспанією, Італією, Нідерландами, Німеччиною, Норвегією, Португалією, Росією, Швецією та Швейцарією. Пізніше, до неї також приєдналися Австро-Угорщина, Бразилія та Сполучені Штати. У тому ж 1902 р. було укладено й Законодавчу конвенцію (в 1910 р. її було оновлено), яка містила норми карального характеру, спрямовані проти торгівлі жінками [41, с. 350].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. було укладено й цілу низку міжнародних договорів, спрямованих на захист найбідніших верств населення. Серед них – договори про взаємну підтримку злидених моряків, хворих, покинутих дітей тощо. Прикладом такої угоди може служити, зокрема, німецько-швейцарський договір від 31 травня 1890 р. [41, с. 352].

Берлінська конференція 1890 р. прийняла низку постанов відносно недільної роботи, роботи малолітніх та неповнолітніх працівників і жінок на фабриках і заводах та щодо ре-гламентів роботи в копальнях [46, с. 335–473; 47]. У травні 1905 р. в Берні працювала конференція, на якій обговорювалися питання про заборону вживання білого фосфору при вироб-ництві сірників (що шкодило здоров'ю неповнолітніх та жінок, які переважно були зайняті на цій роботі), а також про заборону нічної праці жінок [42, с. 85].

В цей же час було також зроблено й важливі кроки на шляху забезпечення захисту прав релігійних меншин. Так, Тяньцзінський англо-китайський договір про мир, дружбу і торгівлю від 26 червня 1858 р. у ст. 8 наголошував: «Християнська релігія, що сповідується протестантами чи римськими католиками, вселяє практикування чесноти та вчить людей робити іншим те, що бажаєш, щоб вони робили тобі. Тому особи, які проповідують її або навчають її, повинні мати однакове право на заступництво китайської влади, і ніхто з них, хто мирно здійснює своє покликання і не порушує закону, не повинен бути переслідуваним або зазнавати протидії» [34, с. 416].

Постановами Берлінського конгресу 1878 р., який було скликано для переговорів щодо перегляду умов Сан-Стефанського мирного договору 1878 р., що завершив російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., Сербія, Чорногорія, Румунія та Болгарія були зобов'язані запровадити до свого законодавства рівноправність усіх віросповідань без будь-яких виключень (ст. 5, 27, 35, 44) [41, с. 349]. Таке ж зобов'язання, хоча й в іншій формі, було покладено й на Туреччину (ст. 61-62). Про захист прав релігійних меншин, свободу совісті йшлося й у ст. 6 Заключного акту Берлінської (Африканської) конференції від 26 лютого 1885 р. Норма, закріплена у цій же статті, спрямовувалася й на захист прав корінного населення. Відповідно до неї так звані цивілізовані держави мали «невсипно піклуватися про збереження туземного народонаселення та про покращення їхнього морального і матеріального стану» [34, с. 403; 41, с. 351].

В період класичного міжнародного права не втрачала своєї актуальності й проблема забезпечення захисту вразливих категорій населення під час збройних конфліктів. Адже війни того часу, як і раніше, становили величезну загрозу життю, здоров'ю та майну цих соціальних груп. Так, захоплення російськими військами під командуванням О. Суворова 4 листопада 1794 р. передмістя Варшави під назвою Прага мало наслідком жакливу різанину (польськ. *Rzeź Pragi*), яку вчинили переможці [49, с. 173]. За свідченнями джерел, вони стріляли у натовп, вривалися до будинків, грабували, гвалтували і вбивали всіх, на кого на-трапляли – жінок, дітей, людей похилого віку [30, с. 647]. Вважається, що в перебігу цих подій загинуло близько 20 000 осіб [50, с. 429]. Ці події тоді суттєво посилили негативне ставлення до росіян широких верств населення центральної Європи.

Зважаючи на розуміння необхідності забезпечити мирному населенню, в тому числі й його найбільш вразливим верствам, певний захист, у середині XIX ст. провідні держави того часу зосередили зусилля на договірному закріпленні та кодифікації спрямованих на це норм звичасвого характеру. Почато цих процесів зазвичай пов'язують із прийняттям 22 серпня 1864 на дипломатичній конференції в Женеві міжнародної Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни. Окрім іншого, у цій конвенції містилися положення, покликані забезпечувати захист хворим та пораненим, а також мирному населенню (вочевидь, у першу чергу жінкам), яке надавало їм допомогу та забезпечувало догляд [51].

Хоча тогочасні міжнародно-правові акти, що регламентували перебіг збройних конфліктів – Брюссельська декларація про закони і звичаї війни 1874 р. [52], Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. [53] та ін. і не містили прямих вказівок на захист прав вразливих груп населення, деякі їхні статті побіжно усе ж були спрямовані на реалізацію цього завдання. Наприклад, статтею 28 Конвенції 1907 р. заборонялося «віддавати на розграбування місто чи місцевість, навіть захоплені нападом». А в статті 46 наголошувалося на необхідності «поважати честь і права сім'ї, індивідуальне життя і приватну власність, а також релігійні переконання і сповідання віри» [34, с. 440-441].

Висновки. Отже, на підставі аналізу нарративних джерел та пам'яток міжнародного права, а також наявної наукової літератури з окресленої проблематики можемо дійти висновку про те, що на першому етапі, в добу докласичного міжнародного права про системний захист вразливих категорій населення стародавніх та середньовічних держав не йшлося. У той час бачимо лише окремі вияви милосердного ставлення до жінок, дітей, інвалідів, осіб поважного віку. Жодних спеціальних міжнародно-правових актів у цій царині прийнято не було.

Дійсне становлення основ міжнародно-правового захисту вразливих груп населення відбулося лише в добу класичного міжнародного права, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст.

Важливе місце у захисті вразливих категорій населення наприкінці XIX ст. посідали багатосторонні угоди, якими спеціально закладалися міжнародно-правові основи захисту жінок, насамперед ті, що були спрямовані на боротьбу з торгівлею жінками. Окрім того, саме в цей період було укладено цілу низку міжнародних договорів, спрямованих на захист найбідніших верств населення. Серед них – договори про взаємну підтримку злидених моряків, хворих, покинутих дітей тощо. Тоді ж було зроблено й важливі кроки на шляху забезпечення захисту прав релігійних меншин. Важливою віхою на шляху до створення міжнародно-правового підґрунтя захисту вразливих верств населення під час війни стало прийняття 22 серпня 1864 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни, Брюссельської декларації про закони і звичаї війни 1874 р., Гаазької конвенції про закони і звичаї суходільної війни 1907 р., які, хоча й не мали прямою метою захист прав вразливих груп населення, та все ж побіжно були спрямовані на реалізацію цього завдання.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 21.03.2023).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнятий 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Док. ООН А/RES/2200 А (XXI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 21.03.2023).
3. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення 21.03.2023).
4. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 21.03.2023).
5. Алисиевич Е.С. Поощрение и защита прав уязвимых групп в международном праве. Москва: РУДН, 2012. 431 с.
6. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. 864 с.
7. Буткевич О.В. Міжнародне право Середніх віків: монографія. Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 2008. 672 с.
8. Герасименко Є.С. Урегулювання проблеми біженців на міжнародному рівні: історико-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 1. С. 233–235.
9. Goldson B. Vulnerable inside: children in secure and penal settings. London: Children's Society, 2002. 173 p.
10. Зелінська Н.А. Морально-політичні фактори формування права притулку і інституту екстрадиції в міжнародному праві: історична ретроспектива. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. 2011. Вип. 58. С. 175–185.
11. Крестовська Н.М. Міжнародні стандарти прав дитини та національне законодавство України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип. 16. С. 57–60.
12. Larkin M. Vulnerable groups in health and social care. London: Sage, 2009. 195 p.
13. Mandelstam M. Safeguarding vulnerable adults and the law. London: Jessica Kingsley Publishers, 2009. 320 p.
14. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2020. Вип. 29. С. 46–53.
15. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 232 с.
16. Сироїд Т.Л. Міжнародно-правове підґрунтя регулювання статусу біженців і вимушених переселенців: реалії та перспективи. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Серія: Право*. 2017. Вип. 24. С. 154–157.
17. Сироїд Т.Л. Міжнародно-правова основа захисту права на здоров'я літніх людей. *Альманах міжнародного права*. 2020. Вип. 23. С. 130–140.
18. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародно-правовий захист права на здоров'я вразливих категорій осіб: теорія та практика. *Міжнародне право у світі динамічних змін: контури майбутнього міжнародного правопорядку: колект. монографія / наук. ред. В. Репецький, І. Земан, В. Гутник: Львів-Дрогобич, 2021. С. 229–244.*

19. Фоміна Л.О. Забезпечення безпеки жінок: міжнародно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2016. Вип. 22. С. 193–197.
20. Hagger L. The child as vulnerable patient: protection and empowerment. Farnham: Ashgate Pub., 2009. 252 p.
21. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2020. Вип. 29. С. 46–53.
22. Лагерь для военнопленных женщин в Шумере. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 144–147.
23. Ксенофонт. Киропедия / Изд. подгот. В.Г. Борухович и Э.Д. Фролов; отв. ред. С.Л. Утченко. Москва: Наука, 1976. 334 с.
24. Фукидид. История / Изд. подгот. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский; отв. ред. Я.М. Боровский. Ленинград: Наука, 1981. 543 с.
25. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. 252 с.
26. Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law. FICHL Publication Series*. 2014. Vol. 1. № 20. P. 87–113. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/7e22d8/pdf/>. (дата звернення 21.03.2023).
27. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 71. С. 18–25. С. 24. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.2> (дата звернення 22.03.2023).
28. Мартемьянов А.П. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии: монография; Алексей Павлович Мартемьянов: биобиблиография, интервью, воспоминания / ред. С.Д. Литовченко. Харьков: Контраст, 2021. 296 с.
29. The First Crusade: The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Materials / ed. E. Peters. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998. 336 p.
30. Кривокапич Б.Д. Международное право в период вооруженных конфликтов: монография. Самара: Изд-во Самарского ун-та, 2021. 836 с.
31. Пономаренко А. Звідки взялася Російська православна церква? *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/zvidki-vzalasya-rosiyska-pravoslavna-cerkva_n95895 (дата звернення 21.03.2023).
32. Сюдюков І. Загибель Великого Новгороду: як вільна республіка була знищена самодержавною Москвою. *День*. 2011. № 62. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/zahybel-velykoho-novgoroda> (дата звернення 20.03.2023).
33. The History of Terrorism from Antiquity to Al Qaeda / eds. G. Chaliand, A. Blin. University of California Press, 2007. 474 p.
34. Гавриленко О.А., Новікова Л.В., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. 676 с.
35. Галенко О.І. Рабство в Україні. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rabstvo_Ukraini (дата звернення 16.03.2023).
36. Гавриленко О.А., Сівальньов О.М., Цибулькін В.В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків: Точка, 2017. 260 с.
37. Чиперис А. М. К вопросу о генуэзской работорговле в Западном Средиземноморье в XIII в. *Известия АН Туркменской ССР: Серия общественных наук*. 1972. № 2. С. 79–82.
38. Дерюжинский, В.Ф. Международная борьба с торговлей женщинами. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. Октябрь. С. 4–11.
39. Дерюжинский, В.Ф. Пятый международный конгресс по борьбе с торговлей женщинами. *Журнал Министерства юстиции*. 1914. Январь. С. 5–13.
40. Костючек М.В. Становлення та розвиток міжнародної системи протидії торгівлі людьми. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2010. № 9 (196). С. 21–30.
41. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении. Юрьев (Дерпт): Тип. К. Маттисена, 1912. XX, 574, [2], CLXXXIV с.
42. Голубев Н.Н. Международные конгрессы и конференции: очерки истории и практики. Ярославль: Тип. губ. правл., 1905. 292 с.

43. Казанский П. Всеобщие административные союзы государств. В 3 т. Т. 3. Одесса: Тип. Штаба округа, 1897. 563 с.
44. Обозненко, П. Е. Вопрос об упорядочении проституции и о борьбе с нею на двух международных совещаниях 1899 года. СПб.: Тип. Я. Трей, 1900. 24 с.
45. Гогель С. Юридическая сторона вопроса о торговле белыми женщинами в целях разврата. *Вестник права*. 1899. № 5. С. 112–114.
46. Martens G.F. Nouveau recueil général de traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international: XXXV tomes / Continuation du grand recueil de Georges Frédéric de Martens par Charles Samwer et Jules Hopf. [2e série]. Т. XV. Gottingue: Librairie de Dieterich, 1887. 823 p.
47. Die Protokolle der internationalen Arbeiterschutzkonferenz. Im amtlichen Auftrag. Leipzig: Dunder & Humblot, 1890. 259 p. URL: <https://archive.org/details/dieprotokollede00unkngoog/page/n14/mode/2up> (дата звернення 17.03.2023).
48. Black J. European Warfare, 1660-1815. London: Routledge. 2002. 234 p.
49. Zamoyski A. The Last King of Poland, London: Endeavour Press, 2014. 654 p. URL: <https://prussia.online/books/the-last-king-of-poland> (дата звернення 19.03.2023).
50. Женеvская конвенция 22-го августа 1864 года и дополнительные к одной статье 20-го октября 1868 года. Санкт-Петербург: Тип. Второго Отд. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1874. 19 с.
51. Брюссельська декларація про закони і звичаї війни 1874 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_764#Text (дата звернення 18.03.2023).
52. Гаазька конвенція про закони і звичаї суходільної війни 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_765#Text (дата звернення 18.03.2023).